

Gulxumor TOJIBOYEVA,
Andijon davlat universiteti professori, PhD
E-mail: tojiboyevagulxumor@mail.ru
Tel.: +998907701095

Andijon davlat pedagogika instituti professori, DsC Xalimova Mashraboy Vaxidovna taqrizi asosida

TA'LIMDAGI DESTRUKTIV NIZOLARNI KONSTRUKTIV BOSHQARISH PSIXOLOGIYASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada talim tizimidagi o'ziga xos qiyinchiliklar rivojlanayotgan o'smir shaxsida boshqa odamlar bilan ham, va xuddi shunday, o'z-o'zi bilan ham muqarrar nizolarni yuzaga keltirib chiqarishi, shuningdek o'smir tomonidan egallab boriladigan muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz muloqotga kirishish tajribasi o'z konstruktivligi bo'yicha har xil bo'lgan nizoli vaziyatlarning yechimini topish usullarini o'zlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: O'smir, agressiya, stress, ta'lim tizimidagi nizolar, konstruktiv nizolar, destruktiv nizolar, nizoli xatti-harakatlarning verbal shakli, noverbal shakli, bilvosita va bevosita nizoli xatti-harakatlar.

ПСИХОЛОГИЯ КОНСТРУКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ДЕСТРУКТИВНЫМИ КОНФЛИКТАМИ В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье специфические трудности в системе образования вызывают неизбежные конфликты развивающейся личности подростка с другими людьми, а также с самим собой, а также приобретаемый подростком опыт успешного или неуспешного общения. служит основой для овладения различными по своей конструктивности способами поиска решения конфликтных ситуаций.

Ключевые слова: Подросток, агрессия, стресс, конфликты в образовательной системе, конструктивные конфликты, деструктивные конфликты, вербальная форма конфликтного поведения, невербальная форма, косвенное и прямое конфликтное поведение.

PSYCHOLOGY OF CONSTRUCTIVE MANAGEMENT OF DESTRUCTIVE CONFLICTS IN EDUCATION

Annotation

In this article, specific difficulties in the educational system cause inevitable conflicts in the developing adolescent personality with other people, as well as with himself, as well as the experience of successful or unsuccessful communication that is acquired by the adolescent. It is said that it serves as a basis for mastering the methods of finding a solution to conflict situations, which are different in terms of their constructiveness.

Key words: Teenager, aggression, stress, conflicts in the educational system, constructive conflicts, destructive conflicts, verbal form of conflict behavior, non-verbal form, indirect and direct conflict behavior.

Kirish. Barkamol avlod ta'lim - tarbiyasining muhim tarkibiy qismlaridan biri - har qanday jamiyatning zamonaviy taraqqiyot darajasi hamda uning kelajagini belgilovchi o'z ichki imkoniyatlari, ijodiy tashabbuskorlik salohiyati ila o'zligini namoyon qila bilgan, jamiyat tomonidan qabul qilinishi va tan olinishida o'z o'zini isbotlay olgan, o'z taqdirining haqiqiy sub'yekti bo'la olgan izlanuvchanlik hamda yaratuvchanlik qobiliyatiga ega insonlarni kamol toptirishdir.

Bugungi kunda Respublikamizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohatlar ko'p jihatdan yoshlarning zamonaviy ta'lim olishi va mehnat qilish imkoniyatini yaratishga qaratilganligi bois u davlat siyosatidagi ustuvor yo'nalish ekanligini isbotlamoqda.

Xalq ta'limi tizimida psixologik xizmatni tashkil etish va bu borada olib boriladigan ishlarni muvofiqlashtirish maqsadida Xalq ta'limi vazirligi tarkibida o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va pedagogik-psixologik Respublika tashxis Markazi huzurida «Psixologik xizmatni muvofiqlashtirish Kengashi» tuzildi. Ushbu kengash ta'lim muassasalarida joriy etiladigan psixologik xizmat mazmuni, psixologlarning ish ko'lamini va mazmuni O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik tashxis markazlari, Respublika ilmiy-metodik tashkilotlari, viloyat, tuman, shahar, xalq ta'limi boshqaruv organlari, malaka oshirish institutlari tomonidan ishlab chiqilgan me'yoriy hujjatlar tavsiyanomalar, yo'riqnomalar, metodik qo'llanmalar bilan belgilanishi ta'kidlanadi. Ta'lim tizimidagi psixologning asosiy vazifasi psixik xizmatni muayyan qoida va mezonga asoslanib tashkil kilishdan iborat bo'lib, taraqqiyot psixologiyasi xususiyatlariga binoan psixikaning rivojlanishi, shaxsni shakllantirish konuniyatlarini amaliyotga tatbik etish, o'quvchilar jamoasiga bolalar, o'quvchilar va talabalar ta'lim-tarbiyasini individuallashtirishga yordamlashish, ularning kobiliyatlarini shaxsning rivojlanishi darajasiga qarab o'qituvchilarga psixokorreksion ishlarini amalga oshirishda ko'rsatmalar berishdir. Psixologik xizmatning alohida ahamiyat kasb etadigan jihati o'quvchilarning psixik rivojlanishdan orqada qolishi, ularda xulqning buzilishi, ta'limda o'zlashtirishning yomonlashuvi kabilarni o'rganish hisoblanadi.

Maktab psixologi faoliyatining asosiy mazmuni ta'lim sub'yekti bo'lmish o'quvchilarga har tomonlama mukammal psixologik taraqqiyotni ta'minlovchi oqilona, zaruriy shart - sharoitlar, omillar, qulay vaziyat va muhit yaratishdan iboratdir[2]. Psixologik xizmatda ta'dqiqot va ta'sir o'tkazishning ob'yekti umumiy o'rta ta'lim o'quvchilari bo'lib, ularni yakka tartibda, alohida guruh yoki jamoaviy shaklda o'rganishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy psixologiya fanida o'smirlik davriga xos nizolarning psixologik korreksiyasi muammosini ham nazariy hamda amaliy o'rganish tajribalari muayn darajada mavjud[3]. Masalan, Dj.Bugental, K.Levin, A.Maslou, K.Rodjers, V.Frankl, A.Freydlarning psixologik nazariyalari tahlilida o'tish davriga xos nizolarning oldini olishda shaxs imkoniyatlarining kuchi masalasiga keng qamrovli yondashuvni ko'rish mumkin. O'zbek olimlaridan E.G.G'oziyev (1996), M.G.Davletshin (1989), G'.B.Shoumarov (1979), B.R.Qodirov (1999), V.M.Karimova (1998), N.S.Safoyev (1996), Sh.R.Barotov (1995, 1998, 1999) va N.A.Sog'inovlarning (1995) O'zbekiston o'rta umumta'lim maktablari hamda oila tizimlarida psixologik xizmatni joriy etish borasida olib borayotgan qator nazariy-ilmii va amaliy uslubiy ishlari Respublikamizda psixologik xizmatni joriy etish va rivojlantirish uchun ma'lum darajada asos bo'lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Nazariy tadqiqot doirasida ilmiy adabiyotlar-ning psixologik tahlili; o'smirlar xulq-atvorining tavsiflarini o'rganish uchun patoxarakterologik diagnostik so'rovnomasi; nizoli vaziyatlarda o'smirlarning xavotirlanish darajasini (Ch.D.Spilberg - Yu.L.Xaninning reaktiv (vaziyatli) va shaxsiy xavotirlanish shkalasi) aniqlash; maktab psixologi amaliy faoliyatida o'smirlar nizolilik darajasi, ular nizoli xatti-harakatlarining shakli va xarakterini inobatga olgan holda psixologik korreksiyasi dasturini qo'llash samaradorligini baholashda: a) o'smirlar nizoli xatti-harakatlarining shakli va xarakterini o'rganish uchun G.Q.To'laganova tomonidan ishlab chiqilgan eksperimental anketa so'rovnomasi; b) muallif tomonidan tuzilgan o'smirlarning ota-onalari bilan so'rov; v) muallif tomonidan tuzilgan o'smirlarning o'qituvchilari bilan so'rov; maqsadli kuzatuv va suhbat metodlari.

Tahlil va natijalar. Shaxslararo nizo muammosining maktab psixologi faoliyatining ob'yekti sifatida qo'yilishi mantiqan shaxslararo nizolarning o'smirlar shaxsliligi rivojlanishidagi rolini tan olish prinsipidan hamda o'smirlar muhitidagi nizolarni maktab psixologi faoliyatiga kiritish zaruratidan kelib chiqadi[5].

O'smirlar nizolilik darajasini hamda ularni nizoli xatti-harakatlarining shakl va xarakterini inobatga olgan holda psixologik korreksiyasi dasturini maktab psixologi tomonidan qo'llash samaradorligini o'rganish maqsadida empirik tadqiqotning umumiy tanlovi (n=172) nazorat va eksperimental guruhga ajratildi. Eksperimental guruhga 10 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan (o'smir o'gil va qiz bolalar) 98 nafar o'smir, shunga ko'ra nazorat guruhiga xuddi shu o'rtacha yosh davri va jinsiy kategoriyadagi 74 nafar o'smir kiritildi.

Eksperimental guruhdagi o'smirlar 11 oy davomida o'smirlar nizolilik darajasini ularning nizoli xatti-harakatlarining shakl va xakteri inobatga olingan psixologik korreksiya dasturi doirasida mashg'ulotlarda ishtirok etish uchun jalb etilgan. Nazorat guruhi o'smirlari yuqorida keltirilgan dasturdagi mashg'ulotlarga jalb etilmagan bo'lib, bu bizga keyinchalik maktab psixologining psixokorreksion ishlarining nizolik darajasi hamda o'smirlarning nizoli xatti-harakatlarining shakl va xarakteriga ta'sirini aniqlash imkoniyatini berdi.

Maktab psixologining o'smirlarning nizoli xatti-harakatlarining shakl va xarakterini o'rganishning eksperimental anketa so'rovi yordamida psixokorreksion ishlargacha bo'lgan tekshiruv natijalarini ko'rsatishicha, eksperimental va nazorat guruhi o'smirlarining diagnostik shkalalar bo'yicha ko'rsatgichlari bir-biridan farq qilmaydi, ya'ni ahamiyatli farqlarga ega emas (1-jadval).

1-jadval

Eksperimental va nazorat guruhining maktab psixologining psixokorreksion ishlarigacha bo'lgan tavsifi

№	Diagnostik shkalalar nomi	Eksperimental guruh (n=98)			Nazorat guruhi (n=74)			
		o'rtadan yuqori	o'rta	o'rtadan past	o'rtadan yuqori	O'rta	o'rtadan past	
1	Nizolilik	soni	81	13	4	54	11	2
		%	82,3	13,6	4,1	80	17,2	2,8
2	Nizoli xatti-harakatlarning verbal/noverbal shakli	soni	86	5	7	58	4	5
		%	87,8	5,1	7,1	87,1	5,7	7,2
3	Bilvosita/bevosita nizoli xatti-harakatlar	soni	78	16	4	46	13	8
		%	79,6	16,3	4,1	68,6	19,4	12

Bunda, nizolilik darajasi o'rtadan yuqori bo'lgan eksperimental guruhning o'smirlari soni (82,3% - 81 nafar o'smir) nazorat guruhidagi nizoli o'smirlar sonidan (80% - 54 nafar o'smir) ozgina ko'proq. O'z navbatida ushbu kategoriyada maktab jamoasida tengdoshlari va o'qituvchilariga nisbatan nizoli vaziyatlar tez-tez kuzatilib, bu o'zlashtirish va o'quv muassasasining

davomatida salbiy aks etadi. Bu o'smirlar oila ichidagi shaxslararo munosabatlarda ota-onalari bilan bo'lgan muloqatda nizoli vaziyatlar bilan birgalikda kechuvchi qiyinchiliklarni his etishadi. Ushbu o'smirlar odatda, tengdoshlari bilan aloqalarda qiyinchiliklarni his etishadi va o'zlarining yolg'izliklarini azobli boshdan kechirishadi. Eksperimental (87,3% - 86 nafar o'smir) va xuddi shunday, nazorat guruhidagi (87,1% - 58 nafar o'smir) aksariyat o'smirlar nizoli hulq-atvorning verbal shaklining o'rtadan yuqori darajasiga ega ekanliklari va shaxslararo nizolar sharoitlarida faollikning verbal shakli ustivorlik qilishi kuzatiladi.

Bilvosita nizoli xatti-harakatlar eksperimental guruhning 79,5% (78 nafar o'smir) o'smirlarida va nazorat guruhida esa 68,6% (46 nafar o'smir) o'smirlarida kuzatiladi. Ushbu kategoriyadagi o'smirlarda nizoli xatti-harakatlar nizoli vaziyatlar sharoitida opponetning predmetli yoki ijtimoiy qurshovga ustunlikda yo'nalgan, opponetlarning biryoqlama yoki ikkiyoqlama faolliklari bilan xarakterlanadi. O'z navbatida eksperimental guruhning 4,1% (4 nafar o'smir) va nazorat guruhining 12% (8 nafar o'smir) o'smirlariga bevosita nizoli vaziyat obyektiga yo'naltirilgan, birmuncha bevosita nizoli xatti-harakatlarni qabul qilishar ekan.

Shu bilan birga verbal bevosita nizoli xatti-harakatlar o'rtacha 70% o'gil va 50% qiz jinsidagi o'smirlarda kuzatiladi. Bilvosita verbal nizoli xatti-harakatlar ko'pincha qizlarda (atigi 40% holatlardagina) o'smirlarga nisbatan o'gil bolalarda (75%) o'smirlarda tez-tez kuzatiladi. Bevosita noverbal nizoli xatti-harakatlar o'rtacha o'gil bola 75% o'smirlarda kuzatilgan bo'lsa, faollikning ushbu shakli qiz bola o'smirlarning 30% da kuzatigan.

Biz ushbu dissertatsion tadqiqot doirasida ilgari o'tkazgan nizoli vaziyatlarda turli xil tipdagi xarakterdagi o'smirlar xulq-atvorlari tasniflarini o'rganishda ham o'smirlar jinsiy farqlanishlarini inobatga olgan holda o'smirlarning nizoli xatti-harakatlarining shakl va xarakterini ifodalashining o'rtacha xuddi shunday o'zaro nisbati kuzatilgan.

Qiyosiy tahlil o'tkazish maqsadida biz umumiy tanlovdagi (eksperimental va nazorat guruhlar) o'smirlarni nizoli xatti-harakatlarning shakl va xarakterlarini o'rganishning eksperimental anketa so'rovnomasi yordamida maktab psixologining psixokorreksion ishlaridan so'ng tekshirib chiqdik (2-jadval).

2-jadval

Maktab psixologining psixokorreksion ishlaridan so'ng eksperimental va nazorat guruhining tavsifi

№	Diagnostik shkalalar nomi	Eksperimental guruh (n=98)			Nazorat guruhi (n=74)			
			o'rtadan yuqori	o'rta	o'rtadan past	o'rtadan yuqori	o'rta	o'rtadan past
1	Nizolilik	soni	0	30	68	57	9	1
		%	0	30,6	69,4	85,1	13,4	1,5
2	Nizoli xatti-harakatlarning verbal/noverbal shakli	soni	6	80	12	44	3	20
		%	6,2	81,6	12,2	65,7	4,5	29,8
3	Bilvosita/bevosita nizoli xatti-harakatlar	soni	7	84	7	42	9	16
		%	7,1	85,8	7,1	62,7	13,5	23,8

2-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, uchala diagnostik shkalalar bo'yicha eksperimental va nazorat guruhlarini inobatga olganda jiddiy farqlarga ega. Ishlab chiqilgan dastur bo'yicha maktab psixologining psixokorreksion ishlari natijasida eksperimental guruhning 30,6% (30 nafar o'smir) o'smirida nizolilik darajasining ko'rsatgichi o'rta darajaga, 69,4% (68 nafar o'smir) da esa o'rtadan past darajaga pasaydi (1-rasm).

1-rasm. Maktab psixologining psixokorreksion ishlarigacha va ishlaridan so'ng eksperimental guruh o'smirlarining nizolilik darajasining % lardagi qiyosiy tasnifi

Ushbu dalillar, shaxslararo (o'quv jamoasida) va oila ichidagi o'zaro munosabatlar uchun ham va umuman ta'lim uchun ham shubhasiz ijobiy bo'lib hisoblanadi. Biroq, yuqorida keltirilgan ko'rsatgichlar maktab psixologining psixokorreksion ishlariga jalb etilmagan nazorat guruhi o'smirlarining ko'rsatgichlaridan keskin farq qiladi. 85,1% (57 nafar o'smir) o'smirlarda oldingidek nizolilikning o'rtadan yuqori darajasi kuzatilgan bo'lib, bu maktab jamoasida tengdoshlar va o'qituvchilarga nisbatan vaqti-vaqti bilan bo'lgan nizolarda ifodalanadi. Ushbu o'smirlar oila ichidagi o'zaro munosabatlarda ham doimiy nizoli vaziyatlar bilan birgalikda kechuvchi yaqin qarindoshlar bilan muloqatda qiyinchiliklarni his etishadi.

Psixokorreksion ishlar natijasida eksperimental guruhdagi o'smirlarning nizoli xulq-atvorlarining verbal va bilvosita shaklining ko'rsatgichlari ham o'zgardi. Bunga ko'ra, nizoli xulq-atvor shakllarining aksentuatsiyasi asosan kuzatilmadi. 81,6% (80 nafar o'smir) o'smirlar "nizoli xatti-harakatlarning verbal/noverbal shakllari" – diagnostik shkalasi bo'yicha va "bilvosita/bevosita nizoli xatti-harakatlar" – shkalasi bo'yicha 85,8% (84 nafar o'smir) o'smir o'rta darajaga ega bo'lib, buni ushbu ko'rsatgichlar amaliy jihatdan o'zgarishsiz qolgan nazorat guruhidagi o'smirlarga nisbatan aytib bo'lmaydi.

Shu tariqa, o'tkazilgan eksperimental anketa so'rovi natijalarining qiyosiy tahlili biz ishlab chiqqan o'smirlar nizolilik darajasini ularning nizoli xatti-harakatlarining shakli va xarakteristikasini inobatga olgan holda psixologik korreksiya dasturini baholash imkonini berdi va samarali ekanligini tasdiqlab, ushbu protsedurani mos keluvchi mutaxassislar tomonidan amaliy qo'llash mumkinligini ko'rsatib berdi.

Shaxslararo nizolarga konstruktiv munosabatda bo'lish haqida gapirganda, biz turli tadqiqotchilar tomonidan bir necha marotaba aytilgan va N.V.Grishina tomonidan muvaffaqiyatli ifodalangan nizoning ijobiy imkoniyatlari tarbiyaviy funksiyalarni amalga oshirish uchun samarali qo'llanilishi mumkinligi haqidagi fikrlarni nazarda tutamiz.

Xulosa va takliflar.

1. Maktab psixologining o'smirlar o'rtasidagi shaxslararo nizolar sharoitidagi psixokorreksion faoliyati tabiati turlicha bo'lgan nizoni keltirib chiqaruvchi omillarning birgalikdagi ta'sirini, o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatida individual yondashuvni qo'llash imkoniyatlarini, uning samaradorligini baholashni uni amalga oshirish jarayonida ham, uning natijalariga ko'ra ham hisobga olgan holda rejalashtirilishi zarur.

2. Maktab psixologining psixokorreksion faoliyati samaradorligini baholash tabiati turlicha bo'lgan nizoni keltirib chiqaruvchi omillar dinamikasi va korreksion jarayon qatnashchilarining shaxslilik va ijtimoiy-psixologik xususiyatlaridagi o'zgarishlar dinamikasini aks ettiruvchi maxsus mezonlar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

3. Maktab psixologining o'smirlar o'rtasidagi shaxslararo nizolar vaziyatidagi psixokorreksion faoliyati samaradorligi shuni ko'rsatadiki psixokorreksion ishning turli shakllari va metodlari tabiati turlicha bo'lgan nizoni keltirib chiqaruvchi omillarga korreksion ta'sir ko'rsatishda har xil samaraga ega.

ADABIYOTLAR

1. Sh.A.Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - T., 2017. –B.45.
2. Barotov Sh.R. Psixologik xizmat tizimida o'quvchi shaxsini o'rganish muammosi. // Buxoro. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat sinov va tajriba. Respublika ilmiy- amaliy anjumani. 1995. - B. 64-65.
3. Barotov Sh.R. O'zbekistonda psixologik xizmat tashkil etilishining ijtimoiy-psixologik va ilmiy-amaliy asoslari. Psixol.fanlari dokt. diss.avtoreferati. – T.: O'zMU, 1998. – 28 b.
4. Бородин И.И. К вопросу о типологии (классификации) социальных конфликтов // Социальный конфликт. - 2000. - N 3(27). - С.38-41.
5. Газиев Э. Г., Тулаганова Г. К. Методические указания по «Возрастной и педагогической психологии» к разделу «Психология подросткового возраста». (для не психологических факультетов). Ташкент, ТаГГУ, 1990, 25 с.
6. Гришина Н.В. Психология конфликта. -СПб.: Питер, 2000. - 464 с.
7. Козырев Г.И. Введение в конфликтологию. - М.: ВЛАДОС, ИМПЭ им. А.С.Грибоедова, 2001. - 176 с.
8. Пантофельман В.И. Проявление агрессии у подростков: особенности психологической структуры. РГУ, 2003.

9. Психология конфликта: Хрестоматия /Сост. и общ. Редакция Н.В.Гришиной. СПб.: «Питер», 2001. 448 с.10.
Социальная конфликтология: Учеб. пособие / Под ред. А.В.Морозова. М.: Академия. 2002. - 336 с.